

De bornholmske heder

- og botanikeren Paul Gelting

Tekst og billeder af
Finn Hansen
Birkevej 3, Nylars
DK-3720 Aakirkeby

Bornholms Historiske Samfund havde i 2013 besluttet sig for i sit årsskrift at fokusere på den svenske indvandring til Bornholm i anden halvdel af 1800-tallet, og jeg blev pænt spurgt om at bidrage med et indlæg om det landskab – Højlyngen, som øens nybyggere slog sig ned på og dyrkede op. Historien om Højlyngens opdyrkning og svenskernes indvandring foregik længe før min fødsel, og derfor har det naturligvis været nødvendigt at forholde sig til en hel del kortmateriale og skriftlige kilder om dette og hint i denne sammenhæng.

Højlyngen dyrkes op

Hvorom alting er, startede en ny tid i det bornholmske åbne land i 1832, da en såkaldt ”kongelig resolution” resulterede i, at bestemmelserne for den bornholmske Højlyng, der i århundreder havde tilhørt Kongen og ligget hen til fælles brug for øens befolkning og husdyr, blev ophævet for, at man kunne finde en for de bornholmske erhverv mere lønnende udnyttelse af arealet.

Fig. 1. En rest af den tidligere Højlyngen i Paradisbakkerne bevaret for eftertiden ved en fredning.

Ved endnu en lov i 1842 blev lyngareaerne delt mellem staten og de bornholmske sognekommuner således, at der af det samlede areal, ca. 21.000 tønder land, skulle ca. 4.300 tønder land overgå til skovplantning for kongelig regning, ca. 400 tønder land udlægges til udbyggersteder øst for Almindingen, og ca. 16.300 tønder land fordeles til samtlige landsogne efter deres gamle hartkorn.

Staten udvidede Almindingen med et Østre samt et Vestre Indlæg, og Rø Plantage blev lagt ud midt i Lyngen ved Lundehuset i Klemensker Sogn. Sognekommunernes skovarealer blev først aftalt efter endnu en lov i februar 1866, og derefter kunne man sidst på året 1866 efter 34 års forarbejde gå i gang med at tilplante 4.140 tønder land sogneplantager på de tidligere lyngflader med ca. 80 tønder land om året.

Heden blev omdannet til skov og landbrugsjord, og flora og fauna måtte rette ind!

For 150 år siden, altså midt i 1800-tallet, var endnu ca. en tredjedel af det bornholmske landskab dækket af Hedelyng og alle de planter, der specifikt hører eller hørte til i sådan en naturtype. Lyngen blev spist af husdyr på stedet eller den blev revet sammen til vinterforråd eller anvendt som brændsel ved de såkaldte tørveskær. Middelalderens vidtstrakte lyngarealer blev efterhånden som skovtilplantningen skred frem mindre og mindre, og man så i øjnene, at lyngheden som landskabselement var ved at forsvinde fra den bornholmske overflade. Kræfter i bl.a. Foreningen Bornholm og Danmarks Naturfredningsforening greb til handling og udvirkede i 1934, at et større areal i Paradisbakkerne tilhørende Ibsker Husmandsplantage kunne bevares som lynghede, idet det, som det blev formuleret i formålet med fredningen, var:

Fig. 2. Heder, Højlyngen og højlyngsgærdet efter Hammers kort 1746-50 – figur fra Sten- og Jorddiger på Bornholm 1992.

...ønskeligt, at en Del af Ibsker Højlyng bevares for Eftertiden i en saadan Tilstand, at kommende Slægter kan faa et Indtryk af Højlyngens oprindelige Udseende, og saaledes, at Billedet af dens geologiske Ejendommeligheder, de karakteristiske Sprækkedale, ikke udviskes...

På grund af, at der kun var få eller slet ingen plantekyndige bornholmere i første halvdel af forrige århundrede, har der ikke været foretaget grundige registreringer af hedeplanternes udbredelse i den tidligere Højlyngen, blot er det blevet til enkelte øjenvidneberetninger. Så, det har helt klart været ønskværdigt at få rekonstrueret botanikken i datidens Højlyngen, et arbejde, der blev gjort af botanikeren Paul Gelting i 1943.

Paul Gelting, en bornholmsk botaniker.

Paul Gelting blev født i Aakirkeby i 1905, hvor hans forældre var hotelejer. Efter studentereksamen fra Rønne Statsskole i 1923 læste han naturhistorie på Københavns Universitet.

Paul Gelting var født Hansen efter sin far, Alfred Hansen, der som ingeniør var kommet til Bornholm i 1901 i forbindelse med bygningen af jernbanen mellem Rønne og Nexø. Hans far, Jakob Hansen, var sognepræst i Gelting i den del af Sønderjylland, der efter folkeafstemningen i 1920 fortsat kom til at høre under Tyskland.

Som dansksindede så familien sig nødsaget til at "flytte tilbage" til Danmark nord for grænsen, og som voksne valgte Paul og hans bror Holger at skifte efternavnet Hansen ud med Gelting.

I kirkebogen for Aa Kirke kan man for "Fødte Mandkøn" i 1905 i en efterskrift læse, at efternavnet blev "ændret i henhold til Kongelig Bevilling af 23-5-1929, saa at det fulde navn bliver: Paul Emil Elliot Gelting".

I 1931 afsluttede Paul Gelting studiet i naturhistorie og geografi med botanik som hovedfag, og straks efter eksamen fik han tilbud om at deltage i Lauge Kochs 3-års ekspedition til Nordøstgrønland, 1931-1934. Hans iagttagelser på denne tur er afrapporteret i artiklen: "Studies on the vascular plants of East

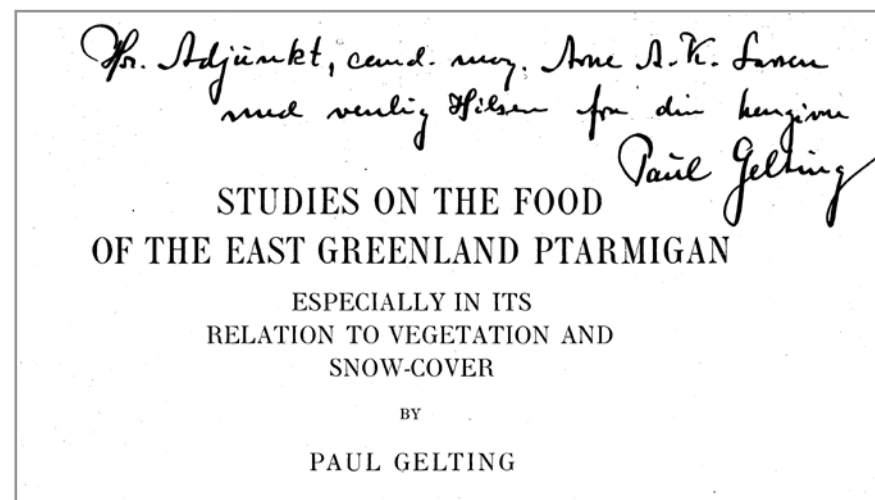
Greenland between Franz Josef Fjord and Dove Bay (73°20'-76°20' N)".

De lange vinteraftener oppe på Eskimønæsset i Østgrønland udnyttede Gelting til foruden at sætte sig ind i stedets botanik med hovedvægten lagt på laver og mosser også at kigge på Fjeldrypens føde, et emne han ved hjemkomsten skrev doktordisputats over.

I maj 1937 forsvarede han sin disputats: "Studies on the Food of the East Greenland Ptarmigan – Especially in its Relation on Vegetation and Snow-Cover". Kort tid efter forsvaret af disputatsen blev han endnu en gang med sin ekspertviden anmodet om at deltage i en ekspedition til Grønland, denne gang i Dansk-Nordgrønlands-ekspedition 1938-39, ledet af Eigil Knuth til minde om Danmark-Ekspeditionen.

Under 2. verdenskrig blev der af Danmarks Naturfredningsforening skrevet et større bogværk om de danske heder, og som en del af dette blev der i 1943 udgivet en separat del, der omhandlede de bornholmske heder med Paul Gelting som forfatter. Se senere.

Fig. 3. Doktordisputatsen med dedikation til daværende Adjunkt Arne Larsen.

Leder af Arktisk Station 1946-1953

Straks efter verdenskrigens ophør flyttede Gelting tilbage til Grønland for at overtage stillingen som leder af Arktisk Station på Disko.

Han havde nogle ønsker om, at han i dette job kunne studere videre med afsæt i den grønlandske lav- og mosflora, men da hans forventninger ikke blev indfriet, og arbejdet i det store og hele mere og mere var knyttet til det administrative i at lede stationen, flyttede han efter syv år tilbage til Danmark. Dog samlede han mængder af laver til universiteter rundt om i hele verden.

Hans indsamlede plantemateriale fra de to ekspeditioner og tiden som leder af Arktisk Station fik han ikke bearbejdet til ende, og det er senere blevet fundet frem fra gemmerne på Botanisk Museum samt bestemt og katalogiseret af yngre botanikere, især Eric Steen Hansen. Allerede i 1934 fik Gelting ansættelse som lærer ved Falkonergårdens Gym-

Fig. 4. Paul Gelting fotograferet under en ekskursion med studenter fra Uppsala til Bornholm i 1958. Der boede han med sin unge svenske hustru og deres to døtre, der var født på Grønland. (Billedet venligst udlånt af Geltings datter Marianne Gelting Bråvander).

nasium, hvor han virkede frem til 1943, da han overtog et job på Københavns Universitet frem til ansættelsen som stationsleder på Disko i 1946. Ved hjemkomsten fra Grønland i 1953 tiltrådte han et lektorat ved Aurehøj Gymnasium, hvor han virkede frem til sin død i 1964. Gelting følte sig stærkt knyttet til Sverige, og parallelt med arbejdet i Danmark var han nordisk docent ved Uppsala Universitet 1958-59.

I en nekrolog i Botanisk Tidsskrift skrev Alfred Hansen, at "Gelting utvivlsomt var den fødte videnskabsmand med et skarpt blik for problemerne, særdeles grundig i sine undersøgelser og i besiddelse af stor intuition; som pædagog var han meget afholdt af sine elever for sin levende og inspirerende fremstillingsevne, sin omfattende viden og sin naturentusiasme. Mange botaniker-kolleger vil huske ham som den livsglade, frodige, inciterende, meget vidende, fantasirige og impulsive GELTING, der gerne deltog i diskussioner og uvægerligt blev festernes lystige midtpunkt".

Geltings litterære virksomhed

Foruden øens heder havde Gelting i 1936 skrevet om "Bornholms plantevækst" i bogen "Bornholm", der var en del af serien "Min Hjemstavn", og i 1942 et større indlæg om "Aakirke Klint" i festskriftet til Peter Thorsens 70 års-fødselsdag. Blandt Geltings mange videnskabelige artikler er "Über Pleistozäne Pflanzenrefugien in Grönland" fra 1941 banebrydende med hensyn til refugieteoriens anvendelse på grønlandske forhold.

Fig. 5. Klippeløkke på Aakirke Klint. I forgrunden Kyllingehønen, i baggrunden Hanen.
Foto: P. Gelting 1931.

Endvidere har han sammen med C A Jørgensen og M Køje i 1951 skrevet ”Vilde Planter i Norden, bd. V sporeplanter: Mosser, laver, svampe, alger”.

Efter hjemkomsten fra Grønland i 1953 skrev Gelting et større antal kronikker i Bornholms Tidende om bornholmske stednavne.

Fig. 6. Almindelig Ulvefod – fortsat hist og her i den tidligere Højlyngen.

De bornholmske Heder i De danske Heder 1943, siderne 120-123:

”Der findes næppe Omraader i vort Land, der er helt uberørte af Mennesket. Det kan derfor være vanskeligt, at danne sig en Forestilling om, hvad der er oprindeligt og hvad der senere er tilkommet. Forsøget maa imidlertid gøres og i det følgende medtages blot Arter,

Fig. 7. Enebær på klipperne i Rø Plantage ved siden af Rødgran.

Fig. 8. Krat-Fladbælg vokser i skove på den tidligere Højlyngen.

der efter al Sandsynlighed er indkommet paa Heden uden Menneskets Hjælp, medens Kulturindslaget foreløbig søges ladt ude af Betragtning. Vi faar de en lille, men udsøgt Flok:”

I den tørre Lynghede:

Træer: Enebær, Bævreasp,
Buske: Hedelyng, Krybende Pil,
Urter: Liden-Klokke, Skærm-Høgeurt, Tormentil, Gyldenris, Almindelig Ulvefod, Otteradet Ulvefod,
Bregner: Engelsød,
Græs: Gulaks, Bølget Bunke, Faare-Svingel, Tandbælg,
Halvgræs: Pille-Star,
Frytler: Mangebloomstret Frytle

Hertil kommer især i Højlyngen og Klippehederne:

Buske: Blaabær, Tyttebær,
Urter: Skorsoner, Skovstjerne, Krat-Fladbælg, Cypress-Ulvefod, Flad Ulvefod

Ikke fundne i Indlandets Heder, men især at finde i Klit og Klithede:

Buske: Revling,

Fig. 9. Skorsoner vokser fortsat hist og her i højlyngsområdet.

Græs: Sandskæg,
Halvgræs: Sand-Star

Endvidere kan Arter af Birk, Eg og Røn forekomme spontant, men ofte tillige som Følge af kulturpaavirkning. Tendensen til at blive til Skov igen er stærkere paa de bornholmske Heder end paa mange jyske, hvortil saavel den østlige Beliggenhed som de gode

Jordbundsforhold medvirker. Egene er gerne ganske smaa Planter. Skovstjerne, Tyttebær og alle Ulvefodarterne er sjældne. Enaarige Urter er ikke opført, de er sjældne i Lyngheden og især knyttet til de Lyngen ledsagende Græsbestande.

I den fugtige Lynghede:

Buske: Hedelyng, Krybende Pil,
 Urter: *Almindelig Soldug, *Vandnavle, Plettet Gøgeurt, *Skov-Troldurt, Tormentil,
 Græs: Hunde-Hvene, Bla atop, Katteskæg,
 Halvgræs: Hirse-Star, Stjerne-Star,
 *Smal Kæruld, *Tue-Kogleaks, Børste-Siv, Knop-Frytle

Hertil kommer især i Højlyngen og Klippehederne:

*Tørstetræ og Kambregne

Følgende er hidtil kun iagttaget i Klit og Klithede:

*Klokkelyng, *Pors, *Tranebær

Den fugtige Hede gaar nedadtil over i Eng og Mose, hvor Graa Pil og Selje Pil

Fig. 10. Klokkelyng vokser ikke mere på Bornholm.

er hyppige. Grænserne mellem de forskellige plantesamfund er her ofte ret vage.

De Arter, der helt eller snarest hører til i Mosen er i Listen mærket med en Asterisk*.

Fig. 11. Tranebær har to tilbageværende voksepladser på Bornholm .

Hedelavningerne har i vid udstrækning været Genstand for Afvanding, hvorfor Arter, der før var almindelige, nu er ved at forsvinde, saaledes Pilledrager og Liden Ulvefod. Hvid Næbfrø er næppe fundet i dette Aarhundrede.

Bedst udviklet findes den fugtige Lynghede i smaa, skaalformede Lavninger, hvor Tærskler i Graniten hindrer vandaftrækket. Heden har her et svulmende Bundlag af Tørvemos og viser Tendens til at blive til Mose. Uberørte Moser findes ikke paa Øen, der er Danmarks tørvfattigste Landsdel. Talrige Mosehuller, tømt for deres Tørvemasse og benyttet som Mergellejer, findes paa

Højlyngen. Mosebølle er tidligere fundet her. Rosmarinlyng kendes ikke fra Øen.”

Selv om at det med de få undtagelser i Paradisbakkerne snart er lang tid siden, at de sidste bornholmske hedestrækninger er blevet plantet til med skov og forudsætningerne for at finde tidligere tiders planter, knyttet til Højlyngen, ikke mere skulle være til stede, har jeg alligevel de seneste år med udgangspunkt i angivelser for tidligere fund forsøgt at gennemtrave hver enkelt lokalitet for om muligt at genfinde voksesteder for den af Gelting nævnte Skovstjerne. En artikel er under udarbejdelse og vil blive bragt i et kommende nummer af Natur på Bornholm.

Fig. 12. Skovstjerne vokser i dag hist og her i skove på tidligere Højlyngs-lokaliteter.